

Özbek Türkçesi Üzerine Özbekistan’da Yazılan Başlıca Gramerler

Badısaba BUDAGLI¹

Öz: Araştırmada Özbekistan’da yapılan Özbek Türkçesi ile ilgili dilbilgisi çalışmaları ele alınmıştır. Tarihi Doğu Türkçesinin günümüzdeki en kalabalık ve gelişmiş temsilcisi konumundaki Özbek Türkçesi üzerine yaklaşık olarak 1910’lu yıllardan beri bilimsel araştırmalar yapılmaktadır. Türkiyeli araştırmacıların, SSCB içerisinde yer alan diğer Türk Cumhuriyetlerinin lehçeleri üzerine, onların kendilerince yapılan gramer çalışmalarına özellikle Sovyetler Birliği döneminde ulaşması gerçekten sıkıntılıydı. Özbekistan’ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte günümüzde bu tür sorunlar ortadan kalkmış, günümüz internet ortamının sağladığı imkanlar sayesinde ilgili kaynaklara erişim kolaylaşmıştır. Türkiye’de Özbek Türkçesinin gramerinin değişik alanları üzerine *Rıdvan Öztürk, Mehmet Mahur Tulum, Aynur Öz Özcan, Volkan Coşkun, Hüseyin Baydemir, Selahittin Tolkun, Mevlüt Gültekin, Fatma Açık, Feridun Tekin, Ertuğrul Yaman, Filiz Meltem Erdem Uçar, Hikmet Koraş, Mustafa Said Arslan* vd. araştırmacılarca çok sayıda tez hazırlanmış, kitap ve makaleler yayımlanmıştır. Bu araştırmacılar Türkiye’de yetiştikleri için gramere ülkemiz Türkolojisi ekolü gereği yaklaşmışlardır. Peki, Özbekler kendi ana dillerine nasıl bir yaklaşım göstermektedirler? Keza, gramerde hangi kavramları kullanmaktadırlar? Bu gibi soruların cevabını almak ve alan araştırmacılarının Özbekistan’da Özbek Türkçesi üzerine dil bilimsel çalışmaların nasıl yapıldığını öğrenebilmesi için böyle bir inceleme yapmanın faydalı olacağını düşünülmüştür. Bu konuda yapılan bütün gramer çalışmalarını kapsamak mümkün olmadığından burada yayımlanan bazı önemli çalışmalarını incelememize ekledik.

Anahtar Kelimeler: *Özbek Türkçesi, gramer çalışmaları, dil bilimi, Abdurrauf Fitrat.*

Major Grammars on Uzbek Turkish Written in Uzbekistan

Abstract: In the research grammar studies on Uzbek Turkish made in Uzbekistan are discussed. Since the 1910s, scientific research has been carried out on Uzbek Turkish, which is the most populous and developed representative of historical Eastern Turkish today. It was really difficult for Turkish researchers to access grammatical studies on the dialects of other Turkic Republics within the USSR, especially during the Soviet Union. With the independence of Uzbekistan, such problems have disappeared today, and access to relevant resources has become easier thanks to the opportunities provided by today’s internet environment. In Turkey, *Rıdvan Öztürk, Mehmet Mahur Tulum, Aynur Öz Özcan, Volkan Coşkun, Hüseyin Baydemir, Selahittin Tolkun, Mevlüt Gültekin, Fatma Açık, Feridun Tekin, Ertuğrul Yaman, Filiz Meltem Erdem Uçar, Hikmet Koraş, Mustafa Said Arslan* and many other researchers have prepared theses, books, and articles on different areas of Uzbek Turkish grammar. Since these researchers grew up in Turkey, they approached grammar in accordance with the Turkish school of Turkology. So, how do Uzbeks approach their mother tongue? Likewise, what concepts do they use in grammar? It was thought that it would be useful to make such a review in order to get answers to such questions and to enable researchers in the field to learn how linguistic studies on Uzbek Turkish are carried out in Uzbekistan. Since it is not possible to cover all the grammar studies conducted in Uzbekistan on this topic, we have added some important studies published there to our review.

Keywords: *Uzbek Turkish, grammatical studies, linguistics, Abdurrauf Fitrat.*

¹Doktora öğrencisi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı, E-posta: badiseba@hotmail.com / ORCID: 0000-0002-7522-4071

Giriş

Özbek dili ve edebiyatı üzerine yapılan çalışmaları incelediğimizde öncelikle Özbek Türklerinin yetiştirdiği Ceditçi devlet adamı, dilbilimci, edebiyatçı, dramaturg ve pedagog Abdurrauf Fıtrat'tan (1886-1938) bahsetmemiz gerekir. Fıtrat, aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin profesör unvanı verdiği ilk Özbek asıllı âlimdir. Onun Özbek dilciliğine ve kültür hayatına sağladığı katkılar uzun yıllar etkisini kaybetmemiştir. Sadece gelişim ve ilerlemeyi kendine amaç edinmiş olan Fıtrat'ın, dil bilimi alanında yaptığı çalışmalar ve yazdığı kitaplar da doğrudan Ceditçi eğitime yöneliktir (Avcı, 2006, s. 8).

Özbek kültür ve edebiyat hayatında yaptıklarının yanı sıra, Fıtrat'ın dil bilimi alanına birçok katkısı olmuştur. 1920'li yıllardaki Özbek dilciliğinin önemli örneklerinden olan *Sarf* ve *Nahiv* eserlerini kaleme alan Fıtrat, Özbek dilinin grameri üzerinde çalışan ilk kişilerdendir (Açık, 2002, s. 5). Günümüz Özbek Türkçesi gramerinin şekillenmesinde büyük katkısı olan Fıtrat, 1918'de *Ana Dili* derslik kitabını neşretmiştir. Bunun dışında kendisi yazım kurallarını anlatan ve imla kılavuzu şeklinde hazırlanan *Bitim Yolları (Yazma Usulleri)* adlı kitap da tertip etmiştir (Kamalova, 2018, s. 568).

Ne yazık ki Fıtrat da 1930'lu yıllarda sabık Sovyetler Birliği'nin bütün sömürgesine aldığı ülkelerde gerçekleştirdiği aydın katliamlarının kurbanlarından biri olmuştur. 23 Nisan 1937'de tutuklanan Fıtrat, 4 Ekim 1938'de mahkeme edilmeden kurşunlanmıştır (Avcı, 2006, s. 9).

Fıtrat'la aynı dönemde yaşamış ve onunla beraber mücadele etmiş önemli bir diğer Özbek dilci de Gazi Âlim Yunusov'dur (1893-1938). Aynı zamanda çok iyi bir halkbilimci ve tercüman olan Gazi Âlim Farsça, Arapça, Özbekçe ve Rusça dersler de veriyordu. Daha Leningrad'da Şarkiyat Enstitüsünde çalıştığı dönemde etnografya ve filoloji sahalarıyla ilgili birçok araştırmaya attığı imzaların sonunda önemli bir şarkiyatçı olarak kabul edilen Gazi Âlim, dünyaca tanınan N. Y. Marr, Y. M. Malov, A. N. Samoyloviç, P. M. Melioranskiy ve Y. E. Bertels'in tavsiyeleriyle 1930 yılında profesör unvanına layık görülmüştür. Fıtrat gibi Gazi Âlim Yunusov da akademik hayatının en verimli zamanlarında aydın katliamı kurbanlarından olmuş ve 1938 yılında idam edilmiştir (Tursunov-Uzoqov, 2016, s. 267).

Önemli akademik çalışmalara imza atan Gazi Âlim Yunusov, kendisinden sonra çok sayıda eser ve ders notları bırakmıştır: *Hukuk Terimleri Lüğati (Yuridik Atamalar Lug'ati)*, *Özbek Ağzları Tasnifi Üzerine Bir Deneme (O'zbek Lahjalari Tasnifida Bir Tajriba)*, *Özbek Boylarından Kataganlar ve Onların Dili (O'zbek Urug'laridan Qatag'onlar va Ularning Tili)*,

Özbekçenin Grameri (*O'zbek Tili Grammatikasi*) gibi kitaplarının yanı sıra, çocuk edebiyatı, ninniler üzerine yazılar, Orta Asya Türklerinin yeni alfabesiyle ilgili düşüncelerini ifade ettiği bilimsel ve metodik açıdan oldukça başarılı makaleler kaleme almıştır (Tursunov-Uzoqov, 2016, s. 269).

Burada belirtmemiz gereken önemli bir husus da bu iki büyük âlimle ilgili olarak kaynaklarda dil bilimi alanında ilk Özbek asıllı profesörün hangisi olduğu konusundaki tutarsızlıktır. Hüseyin Baydemir tarafından çevirisi yapılan “*Tilshunos Olim Fajiasi*” (*Bilim Adamı Gazi Âlim Yunus'un Hazin Sonu*) adlı makalenin yazarları, Gazi Âlim Yunusov'un dil bilimi alanındaki ilk profesör olduğunu belirtirken (Tursunov-Uzoqov, 2016, s. 267), ulaşabildiğimiz birçok Özbekistan merkezli internet ağındaki (Egamberdiev, 2019) bilgilerin yanı sıra, Özbekistan Milli Ansiklopedisinin *F harfi* başlığı altında yer alan Fıtrat'la ilgili bölümde onun ilk profesör olduğu bildirilmiştir.² Bu karışıklığı ortadan kaldırmak için onların hangi tarihte profesör unvanı aldığını araştırınca Gazi Âlim Yunusov'un 1930 yılında, Fıtrat'ın ise 1926 yılında bu unvanı aldığı bilgisine ulaştık. Yani bu bilgiler ışığında Özbek asıllı ilk profesör Abdurrauf Fıtrat'tır diyebiliriz.

Özbek dil ve kültür hayatına değer katan bu âlimlerin ölümünden sonraki süreçte Sovyet sisteminin aydınlara uyguladığı ağır “cezaların” sonucu olarak uzun bir süre (1960'lı yıllara kadar) Özbekistan'ın dil bilimsel ve kültürel hayatına yönelik çalışmalarda büyük bir durgunluk yaşanmıştır. Bu süreçten sonra yavaş yavaş bazı eserler ortaya çıkmaya başlamış, sözlükler tertip edilmiş, dil bilimi ve edebiyat alanında canlanma kendini göstermiştir. Uzun sessizlik döneminin ardından Özbek Türkçesi üzerine yapılan ve bizim ulaşabildiğimiz söz konusu çalışmalardan bazılarını bu incelememizde kronolojik olarak derleyip, içeriklerini kısaca aktardık.³

Yöntem

Çalışmamızda Özbekistan'da yapılan dil bilimsel araştırmalardan elde edilecek bilgiler için ihtiyacımız olan kaynaklara doküman analizi nitel veri toplama tekniği ile ulaştık. Aynı zamanda konuyla ilgili yaptığımız gözlemlere de incelememizde yer verdik. Çalışmamızda eser adlarının yazımında Kiril harfli metinler de günümüz Özbek Latin alfabesiyle yazılmış; metin

² *O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi*, 2005. (https://n.ziyouz.com/books/uzbekiston_milliy_ensiklopediyasi/O'zbekiston%20Milliy%20Ensiklopediyasi%20-%20F%20harfi.pdf Erişim tarihi: 12.01.2023)

³ Bu çalışmada incelediğimiz eserlerin bir kısmı <https://n.ziyouz.com/> sitesinden alınmıştır. (Erişim tarihi: 12.10.2022)

Kiril harfli ise bu durum ayraç içinde ilaveten eser adlarının Türkiye Türkçesindeki karşılığı da yine ayraç içinde belirtilmiştir.

Öte yandan bu yayınların künyelerinde kimi zaman yayımlayanın/yayımlayanların tam adı (ör: Ergash Qilichev), kimi zaman da ilk adlarının ilk harfi ve soyadları (ör: X. Abdurahmonov, A. Rafiev, D. Shodmonqulova) belirtilmiştir.

Özbek Türkçesi Üzerine Yapılan Gramer Çalışmaları

Bu çalışmalar yayımlandıkları tarihlere göre başlangıcından günümüze olmak üzere “A. Abdurrauf Fitrat’tan Bağımsızlığa Kadarki Dönemde Yayımlanan Özbek Türkçesi Üzerine Çalışmalar” ve “B. Bağımsızlık Sonrası Yayımlanan Özbek Türkçesi Üzerine Çalışmalar” şeklinde iki ana başlık altında ele alınmıştır.

A. Abdurrauf Fitrat’tan Bağımsızlığa Kadarki Dönemde Yayımlanan Özbek Türkçesi Üzerine Çalışmalar

A1. A. G‘ulomov, M. Asqarova. *Hozirgi O‘zbek Adabiy Tili - Sintaksis (Modern Özbek Edebi Dili - Sentaks)* (Kiril Harfli). 1965. Taşkent: O‘qituvchi

Kitap, yüksek öğrenim gören filoloji bölümü öğrencileri için ders kitabı olarak hazırlanmıştır. İsminden de anlaşılacağı üzere, Özbek dilciliğinin sentaks (söz dizimi) – cümle bilgisi konusunun işlendiği bir kaynak kitaptır. Kitapta Özbek Türkçesinde cümle yapısı, cümlenin öğeleri gibi konular belirli başlıklar altında incelenmektedir. Özellikle Özbek dilciliğine göre sade ve birleşik cümle öğeleri olarak kategorize edilen yapılar bütün ayrıntılarıyla kapsamlı biçimde anlatılmaktadır.

A2. Azim Hojiyev. *O‘zbek Tilida Ko‘makchi Fe‘llar (Özbek Dilinde Yardımcı Fiiller)* (Kiril Harfli). 1966. Taşkent: Fan

Kitap, dilbilimcilerle beraber filoloji bölümünde lisans ve lisansüstü eğitim alan öğrencilere, hatta orta okulda Özbek Türkçesi eğitimi alan öğrencilere yönelik hazırlanmıştır. Çalışmada Özbek Türkçesindeki yardımcı fiil terimi hakkındaki bilgilerden başlanarak dilde kullanılan yardımcı fiillerin tek tek anlamları, kullanım yerleri ve özellikleri bütün ayrıntılarıyla incelenmektedir.

A3. Yakub Pinxasov. *Hozirgi O‘zbek Adabiy Tili. Leksikologiya va Frazzeologiya (Modern Özbek Edebî Dili – Leksikoloji ve Frazzeoloji)* (Kiril Harfli). 1969. Taşkent: O‘qituvçi

Kitap, pedagoji enstitülerinin filoloji bölümü öğrencileri için hazırlanan ders kitabı niteliğindedir. Çalışmada söz ve onun ifade ettiği anlamlar, Özbek Türkçesinin terminolojisi, eş anlamlılık, zıt anlamlılık, deyimler gibi başlıklarda bu konulara ilişkin detaylı bilgiler yer almaktadır. Bundan başka, kitapta Tacikçe, Arapça, Rusça ve diğer dillerden alınan kelime örneklerine yer verilmekle beraber, o dönem kullanılan Özbek Türkçesi sözlüklerindeki kelimeler, edebî dilciliğe dair sözlükler ve onların gelişim sürecinden de bahsedilmektedir.

A4. Shamsiddin Shukurov. *Fe’l Tarixidan – Qadimgi Turkiy Yodgorliklar Tilida Mayl va Zamon Formalari (Fiil Tarihinden – Eski Türk Yazıtlarında Kip ve Zaman Yapıları)* (Kiril Harfli). 1973. Taşkent: O‘zbekiston SSR Fan

Çalışma, Türkçenin ilk yazılı kaynağı olan Orhun Yazıtlarından başlayarak fiil yapıları konusundaki incelemeleri ele almaktadır. Yazar, bu yazıtlarda kullanılan emir-istek kipi, şart kipi, haber kipi ve akabinde geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman ekleri olmak üzere konuyla ilgili bulguları detaylarıyla aktarmaktadır.

A5. Azim Hojiyev. *Fe’l (Fiil)* (Kiril Harfli). 1973. Taşkent: O‘zbekiston SSR Fan

Kitapta Özbek Türkçesindeki fiil yapısı bütün detaylarıyla ayrı ayrı başlıklar altında incelenmektedir. Fiillerin yapısı, kipler, zaman kategorisi, çekim ekleri başlıkları altında fiil üzerine kapsamlı bir çalışma yapılmaktadır. Mastar, sıfat-fiil ve zarf-fiil gibi fiilimsiler de farklı alt başlıklarda tek tek ayrıntılı bir biçimde anlatılmaktadır.

A6. G‘ani Abdurahmonov, Shamsiddin Shukurov. *O‘zbek Tilining Tarixiy Grammatikasi – Morfologiya va Sintaksis (Özbek Dilinin Tarihî Dil Bilgisi – Morfoloji ve Sentaks)* (Kiril Harfli). 1973. Taşkent: O‘qituvçi

Kitap, üniversitelerin filoloji fakültelerinin yanı sıra, pedagoji enstitülerinin dil ve edebiyat öğrencilerine yönelik ders kitabı olarak hazırlanmıştır. Adından da anlaşılacağı üzere, Özbek

Türkçesinin morfoloji (yapı bilgisi) ve sentaks (söz dizimi) alanlarının incelendiği çalışmada, genel olarak dil bilimsel bakımdan Özbek Türkçesinin gelişimi hakkında da bilgiler aktarılmaktadır. Çalışmada bahsi geçen başlıklar altında isim, sıfat, sayı, zamir, zarf, fiil, bağlaç, edat, nida gibi kelime türleri; tamlamalar ve türleri; sade ve birleşik cümle; cümlelerin ögeleri – özne, nesne, yüklem, dolaylı tümleş, zarf tümleci; sıfat-fiil ve zarf-fiil gibi fiilimsiler hakkında kapsamlı bilgiler yer almaktadır.

A7. Abduazim Sodiqov, Abduzukur Abduazizov, Muhammadavaz Irisqulov. *Tilshunoslikka Kirish (Dil Bilimine Giriş)* (Kiril Harfli). 1981. Taşkent: O‘qituvchi

Üniversiteler ve pedagoji enstitülerinin öğrencileri için hazırlanmış bir ders kitabıdır. İlk olarak dilbilimle ilgili temel kavramlardan bahsedilen kitapta, fonetik (ses bilgisi) ve fonoloji (sesbilim) başlığında dildeki ses olayları, vurgu, tonlama, telaffuz kuralları; yazı başlığında yazının ortaya çıkışı, alfabe, yazı türleri, yazım kuralları; leksikoloji (sözlükbilim) başlığında kelimelerin anlamları üzerine düşünceler, eş anlamlı kelimeler, zıt anlamlı kelimeler, eş sesli kelimeler, etimoloji, terminoloji; morfoloji (yapıbilim) başlığında kelime türleri; sentaks (söz dizimi) başlığında cümle yapısı, onun türleri gibi konular işlenmektedir. Yazar, kitabın son bölümünde eski zamanlardan günümüze dek dillerin gelişimi üzerine ileri sürülen düşüncelere ve kendi görüşlerine yer vermektedir.

A8. M.Asqarova, H.Abdurahmonov. *O‘zbek Tili Gramatikasining Praktikumı (Özbek Dili Gramer Uygulaması)* (Kiril Harfli). 1981. Taşkent: O‘qituvchi

Bu kitap da pedagoji enstitülerinin ve üniversitelerin Özbek Dili ve Edebiyatı bölümü 1. sınıf öğrencileri için hazırlanmış bir ders kitabıdır. Kitapta daha çok temel gramer konuları işlenmektedir. Fonetik (ses bilgisi), yazı ve telaffuz, sözcük bilimi, leksikoloji (sözlükbilim) ve frazeoloji (deyim), morfoloji (yapıbilim) ve sentaks (söz dizimi) gibi önemli ana konular farklı alt başlıklar altında ele alınmaktadır.

A9. G‘ani Abdurahmonov, Alibek Rustamov. *Qadimgi Turkiy Til (Eski Türk Dili)* (Kiril Harfli). 1982. Taşkent: O‘qituvchi

Üniversiteler ve pedagoji enstitülerinin öğrencileri için kaynak ders kitabı olan çalışmada, dil bilgisi konuları detaylı biçimde anlatılmaktadır. Fonetik (ses bilgisi), morfoloji (yapı bilgisi),

sentaks (söz dizimi) gibi gramer konularının yanı sıra, Orhun Yazıtları ve eski Uygur metinlerinde kullanılan yazı dili örneklerine de yer verilmektedir.

A10. Azim Hojiyev. *O'zbek Tili So'z Yasalishi (Özbek Dili Söz Yapımı)* (Kiril Harfli). 1989. Taşkent: O'qituvchi

Yüksek öğrenim kurumlarının filoloji fakültelerinde eğitim gören öğrencilere ders kitabı niteliğinde hazırlanan bir çalışmadır. Kitapta iki ana başlık altında isim, sıfat, fiil ve zarfların yapımı meselesi ele alınmaktadır.

B. Bağımsızlık Sonrası Yayımlanan Özbek Türkçesi Üzerine Çalışmalar

B1. Abdug'ani Aliyev, Karim Nazarov. *O'zbek Tili Ma'lumotnomasi (Özbek Dili El Kitabı)* (Kiril Harfli). 1992. Taşkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi

Kitap daha çok Özbek Türkçesi hakkında kısa ve önemli bilgiler içermektedir. Çalışmada dilin tarihî geçmişi ve temel özellikleri, anlam bilimi (eş anlamlılık, zıt anlamlılık, arkaik sözler vb.), fonetik (ses bilgisi), morfoloji (yapı bilgisi), sentaks (söz dizimi) gibi konular farklı alt başlıklarda sade bir anlatımla ele alınmaktadır. Son olarak kitapta Özbek yazı dilinin tarihî gelişim sürecinden bahsedilmektedir.

B2. U. Tursunov, A. Muxtorov, Sh. Rahmatullayev. *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili (Modern Özbek Edebi Dili)* (Kiril Harfli). 1992. Taşkent: O'zbekiston

Lise öğrencileri ve üniversitelerin filoloji bölümü öğrencilerine yönelik hazırlanan kitapta fonetik (ses bilgisi), leksikoloji (sözlükbilim), söz yapımı, morfoloji (yapı bilgisi), kelime türleri gibi konular ilgili başlıklar altında incelenmektedir. Fonetik başlığı altında sesler, seslerin tasnifi, fonem (sesbirim), yazım ve telaffuz kuralları; leksikoloji başlığı altında leksem (sözcükbirim), deyimler, eş sesli kelimeler, eş anlamlı kelimeler, zıt anlamlı kelimeler; söz yapımı başlığı altında tek tek alt başlıklarla dildeki isim, sıfat ve fiillerin yapımı; morfoloji başlığı altında morfoloji ve sentaks (söz dizimi), kelimenin dil bilimsel anlamı ve şekli; kelime türleri başlığı altında ise isim, sıfat, sayı, fiil, zarf, edat, bağlaç, ünlem gibi konular hakkında kapsamlı bilgiler aktarılmaktadır.

B3. X. Abdurahmonov, A. Rafiev, D. Shodmonqulova. ***O'zbek Tilining Amaliy Grammatikasi*** (*Özbek Dilinin Uygulamalı Dil Bilgisi*) (Kiril Harfli). 1992. Taşkent: O'qituvchi

Kültür ve sanat okullarında eğitim gören öğrencilere yönelik ders kitabı niteliğindeki bu çalışmada temel gramer konuları sade bir anlatımla ele alınmaktadır. Fonetik (ses bilgisi), leksikoloji (sözlükbilim), morfoloji (yapı bilgisi) ve sentaks (söz dizimi) gibi başlıklar taşıyan çalışmanın özellikle son bölümünde (sentaks) incelenen cümle alt başlığında Özbek Türkçesinde cümle yapısı, sade ve birleşik cümleler gibi konular ayrıntılı biçimde anlatılmaktadır.

B4. Abduzukur Abduazizov. ***O'zbek Tili Fonologiyasi va Morfonologiyasi*** (*Özbek Dilinin Fonolojisi ve Morfonolojisi*). 1992 (1. baskı), 2010 (2. baskı) (Kiril Harfli). Taşkent: O'qituvchi

Kitapta iki başlık altında Özbek Türkçesinin fonolojisi ve morfonolojisi hakkında bilgiler aktarılmaktadır. Çalışmada sesbilim ve biçim bilimsel ses bilimi konuları işlenmektedir. Kitabın 2010 yılında ikinci baskısı yayımlanmıştır. Burada önceki baskıda *Fonoloji* ve *Morfonoloji* başlıkları altında incelenen konulara üç alt başlık daha eklenmiştir: fonotaktik (sesdizim), prosodik (birimlerüstü) morfonoloji ve sentaktik (sözdizimsel) morfonoloji.

B5. A. Muxtorov, U. Sanaqulov. ***O'zbek Adabiy Tili Tarixi*** (*Özbek Edebî Dili Tarihi*) (Kiril Harfli). 1995. Taşkent: O'qituvchi

Kitap üniversite ve pedagoji enstitülerinin filoloji bölümü öğrencileri için ders kitabı olarak hazırlanmıştır. Özbek edebî dilinin gelişim tarihine dair önemli bilgiler aktarılan kitapta, aynı zamanda eski Türkçe, Özbek halk dili ve onun gelişimi, XIV-XVI. yüzyıllardaki ve Ali Şir Nevaî dönemindeki edebî dilin özellikleri ve örnekleri farklı başlıklar altında detaylı bir biçimde anlatılmaktadır. Kısa da olsa detaylı bilgiler içeren kitap, Özbek edebî dilinin gelişimini göstermesi açısından da önemli bir kaynaktır.

B6. M. M. Qurbonova. ***Abdurauuf Fitrat va O'zbek Tilshunosligi*** (*Abdurauuf Fitrat ve Özbek Dil Bilimi*) (Kiril Harfli). 1997. Taşkent: Universitet

Kitap filoloji bölümünün 4. ve 5. sınıf öğrencilerine yönelik hazırlanmıştır. Kitapta Abdurauuf Fitrat'ın Özbek dil biliminin gelişmesi için yaptığı köklü reformlar, dilcilik araştırmalarına yön

veren gramer çalışmaları, konuya ilişkin kaleme aldığı iki eserden biri olan *Nahiv* eserindeki dil bilimsel konular ele alınmaktadır.

B7. E. Begmatov, A. Mamatov. *Adabiy Norma Nazariyasi (Edebî Ölçüt Teorisi)* (Kiril Harfli). 3 cilt. 1997, 1998, 1999. Taşkent: Navruz

Kitap farklı yıllarda üç cilt şeklinde yayımlanmıştır. Birinci ciltte dil ölçütlerinin tarihi, aynı zamanda edebiyattaki yansımaları, Özbek dil bilimindeki dil ölçütlerinin öğretilmesi hakkında araştırma yazıları bulunmaktadır. İkinci ciltte dil ölçütü düşüncesi, edebî dil ve edebî ölçüt kavramları anlatılmaktadır. Üçüncü ciltte ise edebî ölçütlerin çeşitleri sıralanmakta ve bunların özellikleri hakkında bilgilere yer verilmektedir.

B8. Abdulhamid Nurmonov. *O'zbek Tilshunosligi Tarixi (Özbek Dil Bilimi Tarihi)* (Kiril Harfli). 2002. Taşkent: Özbekiston

Özbek filolojisi bölümü öğrencilerinin kullanımına uygun şekilde hazırlanan kitapta Hilafet döneminden bağımsızlığa kadar Özbek dil biliminin geçirdiği süreç anlatılmaktadır. Kitapta bazı gramer konularına kısa da olsa değinilerek Karahanlılar dönemi, Moğol dönemi, Timurlular dönemi, Orta Çağ dönemi, Hanlıklar dönemi, Harezmi dönemi ve son olarak bağımsızlık dönemi ele alınmaktadır. Bu başlıkların içeriğinde Farabî, Birunî, Kaşgarlı Mahmud, Zemahşerî, Alishir Nevaî, Bâbü, Behbudî, Fıtrat gibi değerlerin alana sağladıkları katkılardan da bahsedilmektedir.

B9. A. Po'latov, T. Mo'minova, I. Po'latova. *Dunyoviy O'zbek Tili 1-jild (Dünyevî Özbek Dili – 1. Cilt)* (Kiril Harfli). 2003. Taşkent: O'zbekiston Milliy Universiteti Bosmaxonasi

Fiil hakkında ayrıntılı bilgilerin yer aldığı çalışmada, çeşitli alt başlıklarda fiil zamanları, kipler, fiilimsiler ve yardımcı fiillere değinilmektedir. Çalışmanın dikkat çeken özelliği ise kitaptaki cümle örneklerinin üç dilde – Özbekçe, Rusça ve İngilizce – verilmiş olmasıdır.

B10. Z. Xolmanova, *Tilshunoslikka Kirish (Dil Bilimine Giriş)* (Latin Harfli). 2007. Taşkent: O'zbekiston Milliy Universiteti Bosmaxonasi

Kitap, dilin toplumla ilişkisini, toplumun dile etkilerini detaylı biçimde anlatmaktadır. Çalışma aynı zamanda dünyadaki dilleri ve dillerin tasnifi, Türk lehçeleri ve Türk lehçelerinin tasnifi gibi konuları da içermekte, dilbilimin farklı bölümlerine de değinilmektedir.

B11. G'. Abdurahmonov, Sh. Shukurov, Q. Mahmudov. *O'zbek Tilining Tarixiy Grammatikasi – Fonetika, Morfologiya va Sintaksis (Özbek Dilinin Tarihî Dil Bilgisi – Fonetik, Morfoloji ve Sentaks)* (Latin Harfli). 2008. Taşkent: O'zbekiston Faylasufları Milliy Jamiyati Nashriyoti

Kitabın giriş bölümünde Özbek halkı ve dili, Türk dilleri ve tasnifi, Özbek edebî dili hakkında bilgilere yer verilmektedir. Ardından morfolojiden başlayarak gramer konularına geçiş yapılmaktadır. Bu bölümde isim, sıfat, sayı, zamir, fiil konuları ayrıntılı biçimde işlenmekte, onların yapı ve özellikleri hakkında bilgiler aktarılmaktadır.

B12. Azim Hojiyev. *O'zbek Tili Morfologiyasi, Morfemikasi va So'z Yasalishining Nazariy Masalalari (Özbek Dili Morfolojisi, Morfemikasi ve Sözcük Yapımının Teorik Meseleleri)* (Kiril Harfli). 2010. Taşkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi

Kitapta Özbek Türkçesinin morfolojik (yapı bilimsel) ve morfemik (biçim birimsel) yapısından, dil ve hitabet meselelerinden, dilin leksik (sözlük) sisteminden bahsedilmektedir. Bunun dışında, son bölümlerde dil birimi, leksik sistemin dil birimi ve sözcük yapımı sisteminin dil birimi alt başlıklarıyla sözcük yapımı sistemi hakkında da bilgiler aktarılmaktadır.

B13. H. A. Dadaboyev, Z. T. Xolmanova. *Turkiy Tillarning Qiyosiy-Tarixiy Grammatikasi (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri)* (Latin Harfli). 2015. Taşkent: Tafakkur Bo'stoni

Ortaöğretim ve yükseköğretim kurumlarında eğitim alan öğrenciler için ders kitabı niteliğinde hazırlanmış olan eserde konu çeşitliliğine karşın aktarılan bilgiler daha kısadır. Türkçenin lehçeleri, onların tarihî gelişim süreci ve tavsifi; ortak fonetik (ses bilgisi), leksikoloji (sözlükbilim), morfoloji (yapı bilgisi), sentaks (söz dizimi) özellikleri; kelime türleri, fiilimsiler gibi konulardan bahsedilmekle beraber, kitabın sonunda diğer Türk lehçe ve ağızları hakkında çok kısa bilgilere yer verilmektedir. Bunun yanı sıra, anlatılan konunun nasıl anlaşıldığını test

etmek için her konu başlığının sonunda test veya açık soru şeklinde öğrencilerden konuyla ilgili sorulara cevap vermeleri istenmektedir.

Yukarıda hakkında kısaca bilgi verdiğimiz çalışmalar dışında Özbek Türkçesinin değişik gramer konularını ayrı ayrı kitaplar şeklinde ele alan bazı kaynakları da incelememize eklemekte fayda var. Aşağıda birkaçının künyesi verilen bu çalışmalar diğer geniş kapsamlı araştırmalardan ziyade spesifik konuların kısa anlatımı şeklindedir.

V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov. *O'zbek Dialektologiyasi (Özbek Diyalektolojisi)* (Kiril Harfli). 1978. Taşkent: O'qituvchi

Ergash Qilichev. *O'zbek Tilining Praktik Stilistikasi (Özbek Dilinin Uygulamalı Üslubu)* (Kiril Harfli). 1992. Taşkent: O'qituvchi

Ma'rufjon Yo'ldoshev. *O'zbek Tili Praktikumi (Özbek Dili Uygulaması)* (Latin Harfli). 2006. Taşkent: Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti

Tolib Jumanazarovich Enazarov, Vazira Azimovna Karimjonova, Manzura Safarboyevna Ernazarova, Shavkatjon Suyunqulovich Mahmadiyev, Kamola G'afurovna Rixsiyeva. *O'zbek Dialektologiyasi (Özbek Diyalektolojisi)* (Latin Harfli). 2012. Taşkent: Universitet

Yukarıda da ismini zikrettiğimiz bazı çalışmaların sadece bir konuyu anlatmak suretiyle dar bir alanı kapsadığı görülmektedir. Bu tür dil bilimsel araştırmalara Özbekistan sahasında çokça rastlanmaktadır. Bahsi geçen çalışmaların bazılarında konular (üslup, diyalektoloji gibi konular) kısa ve anlaşılır şekilde ifade edilirken bazılarında ise oldukça detaylı anlatım biçimi (fiil, zıt anlamlılık, eş anlamlılık gibi konular) tercih edilmektedir.

Sonuç

Görüldüğü üzere, Özbekistan'da Fıtrat, Gazi Âlim Yunusov gibi değerli âlimlerin 20. yüzyılın başlarında öncülük ettiği edebî-kültürel açılım hareketi Özbek Dili ve Edebiyatının, hatta tiyatrosunun gelişiminin temelini oluşturmuştur. Onların ve çok sayıda aydın arkadaşlarının ölümünden sonra bir süre sessiz ve durgun bir dönem yaşandıysa da 1960'lı yıllarda başlayan nispeten siyasi rahatlama sonucunda dil ve edebiyat alanında yeniden uyanış başlamış, yeni inceleme ve araştırmalar yapılmış, eserler üretilmeye devam etmiştir. Bununla beraber, SSCB döneminde bu gibi bilimsel ve kültürel bütün basın-yayın faaliyetlerinin merkez yönetime bağlı olması sebebiyle yazılan eserlerin yayımlanma sürecinin oldukça zor olduğunu da belirtmeliyiz.

Zira o dönemde eserlerin yazıldıktan sonra merkez Moskova yönetiminin onayı gerekmekteydi. Kimi zaman bunun için her Sovyet cumhuriyetinin başkentinde bulunan merkeze bağlı basın-yayın kurumundan izin alınması yeterli iken kimi zaman da yayımlanmak istenen eserin ham hâlinin Moskova'ya gönderilmesi istenmekteydi. Eserin gönderilmesinin ardından incelenmesi, onaylanması, tekrar geri gönderilip basıma gitmesi gibi uzun bir süreç isteyen bir dizi aşamanın sonunda bir kitap ortaya çıkmaktaydı. Bütün bu prosedürler ise eser sahiplerinin çalışma verimliliğine, dolayısıyla da bilimsel ve kültürel gelişime olumsuz etki etmekteydi. Keza bağımsızlıktan sonra yayımlanan eserlerle karşılaştığımız zaman iki dönem arasındaki kitap basım sayısı farkı da yukarıdaki görüşü doğrulamaktadır; şu ana kadarki 30 yıllık bağımsızlık döneminde Özbekistan'da bilimsel ve kültürel alanda basılan kitap sayısı 70 yıllık SSCB dönemindeki kitap basım sayısından daha fazladır.⁴

Araştırmamızda tek tek incelediğimiz çalışmaların içerik zenginliğiyle beraber, konu anlatımının da geniş kapsamlı olduğunu görmekteyiz. Bunun dışında, kitaplardaki konuların anlatım biçimi çoğunlukla benzerlik teşkil etse de iki farklı dönemde (SSCB ve bağımsızlık dönemi) kaleme alınan bu bilimsel çalışmalarda metodolojik açıdan birçok farklılık da dikkat çekmektedir.

İncelememizde Özbekistan'da ilk dil bilimsel çalışmaların yapıldığı dönemlerden günümüze kadar konuya ilişkin yapılan bazı araştırmaları kısaca ele aldık. Ulaşabildiğimiz internet sitelerinde özellikle de <https://n.ziyouz.com/> adresinde konuyla ilgili çok geniş bir kaynak arşivi bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, söz konusu sitede bulunan kaynaklar arasında çok sayıda sözlük, diyalektolojik ve edebî çalışma örneklerine de ulaşmak mümkündür. Fakat bu çalışmamızda biz daha az sayıda kitaptan yararlanmayı tercih ettik.

Sonuç olarak, geçen yüzyılın ortalarından başlayarak hâlâ devam eden dil bilimsel ve edebî çalışmaları, Fıtrat ve arkadaşlarının bir asır önce verdikleri mücadelenin, gösterdikleri çabaların günümüze bir yansıması olarak kabul edebiliriz.

Kaynakça

Abdurahmonov, X. Rafiev, A., Shodmonqulova, D. (1992). *O'zbek Tilining Amaliy Grammatikasi*. 1992. Taşkent: O'qituvchi.

⁴ Not: Bu veri bizim ulaşabildiğimiz kaynaklardan elde edilen bir araştırmanın sonucudur.

Abdurauf Fitrat (1886-1938) (12.01.2023). <https://uztext.com/91384-text.html>

Açık, F. (2002). *Özbek Türk Şairi, Yazarı, Dil Bilimcisi ve Düşünürü Abdurauf Fitrat*. KÖK Journal of Social and Strategical Researches, Vol. IV, Num. 1.

Avcı, Y. (2006). *Fitrat'ın Hayatı ve İlk Devir Özbekçedeki Dil Bilgisi Terimlerinin Günümüz Özbek ve Türkiye Türkçesindekilerle Karşılaştırılması*. Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi 22. Sayı.

Dadaboyev, H. A., Xolmanova, Z. T. *Turkiy Tillarning Qiyosiy-Tarixiy Grammatikasi* (Latin Harfli). 2015. Taşkent: Tafakkur Bo'stoni

Egamberdiev, A. (12.01.2023). *Birinchi o'zbek professori, birinchi arxeolog, birinchi matbaachi va noshiri, birinchi advokati haqida....* <https://uza.uz/oz/posts/birinchi-o-zbek-professor-birinchi-arxeolog-birinchi-matbaa-23-08-2019>

Enazarov, T. J., Karimjonova, V. A., Ernazarova, M. S., Mahmadiyev, Sh. S., Rixsiyeva, K. G'. *O'zbek Dialektologiyasi* (Latin Harfli). 2012. Taşkent: Universitet

Kamalova, Z. (01.12.2022). *Özbek Milliyetçiliği İnşasında Abdurauf Fitrat'ın Önemi*. 3. Türkistan Kurultayı. https://www.academia.edu/44593584/%C3%96zbek_Milliyet%C3%A7ili%C4%9Fi_%C4%B0n%C5%9Fas%C4%B1nda_Abdurauf_F%C4%B1trat%C4%B1n_%C3%96nemi_The_Importance_of_Abdurauf_F%C4%B1trat_in_the_Emergence_of_Uzbek_Nationalism

Qilichev, E. (1992). *O'zbek Tilining Praktik Stilistikasi*. Taşkent: O'qituvchi.

O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. (12.01.2023). https://n.ziyouz.com/books/uzbekiston_milliy_ensiklopediyasi/O'zbekiston%20Milliy%20Ensiklopediyasi%20-%20F%20harfi.pdf

Reshetov, V., Shoabdurahmonov Sh. . (1992). *Özbek Dialektologiyası*. Taşkent: O'qituvchi.

Tursunov, İ., Uzoqov, H. (08.01.2023). *"Tilshunos Olim Fajiasi" [Bilim Adamı Gazi Âlim Yunus'un Hazin Sonu, Aktaran: Baydemir, H. (2016)]. Sharq Yulduzi, s. 203-206* <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/798759>

Tursunov, U., Muxtorov, A., Raxmatullayev, Ş. (1992). *Hozirgi Özbek Adabiy Tili*. Taşkent: Özbekiston

<https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/9-o-zbek-adabiy-tili> (16.06.2022)

Yoʻldoshev, M. *Oʻzbek Tili Praktikasi* (Latin Harfli). 2006. Toshkent: Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti

Extended Abstract

First, the review refers to the linguist-teacher of the Uzbek-Turkish language, literary critic, playwright, teacher, as well as the first Uzbek scientist who was awarded the title of professor in the Soviet Union Abdurrauf Fitrat (1886-1938) and Gazi Alim Yunusov, who was a very good folklorist and translator, as well as a linguist. The studies and books written by these two valuable scholars, who have set themselves the goal of development and progress in linguistics, have made a great contribution to the shaping of modern Uzbek Turkic grammar. Unfortunately, these two most valuable linguists were the victims of massacres of intellectuals in the 1930s in all countries colonized by the former Soviet Union. Although there was a stagnant period in the field of linguistics for a while after the death of them and many of their intellectual friends, a revival in the field of language and literature began in the 1960s and works continued to be produced with re-examination and research.

In our study, we reached the sources necessary to obtain information in the study of linguistic research conducted in Uzbekistan using a qualitative data collection method of document analysis. At the same time, we included our observations on this issue in our review.

The purpose of our study is to obtain information about the linguistic research conducted in the field of Uzbek Turkic language in Uzbekistan and show the ways to access to the main resources for those who want to work in this field. Thus, we will have information on this issue and the opportunity to compare studies of Uzbek Turkic in Turkey with studies in Uzbekistan. This is an important question in terms of comparing the methods of learning grammar in both dialects.

In addition to the richness of the content of the studies that we reviewed one by one in our study, we see that the narrative of the subject is also comprehensive. In addition, although the style of storytelling in the books is largely similar, there are many methodological differences in these scientific studies written in two different periods (the USSR and the period of independence). In our review, we briefly discussed some of the studies on this topic from the first linguistic studies in Uzbekistan to the present day. There is a very large archive of resources on the available websites on this subject, especially at <https://n.ziyouz.com/>. In addition, among the resources of the site you can find many dictionaries, examples of dialectological and literary works. However, in this study, we chose to use fewer books.

We have listed the identity of the studies we discussed in our review as follows:

1. A. G'ulomov, M. Asqarova. *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili - Sintaksis* (Cyrillic Letter). 1965. Tashkent: O'qituvchi

2. Azim Khojiev. *O'zbek Tilida Ko'makchi Fe'llar* (Cyrillic Letter). 1966. Tashkent: Fan
3. Yakub Pinxasov. *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili. Leksikologiya va Frazologiya* (Cyrillic Letter). 1969. Tashkent: O'qituvchi
4. Shamsiddin Shukurov. *Fe'l Tarixidan – Qadimgi Turkiy Yodgorliklar Tilida Mayl va Zamon Formolari* (Cyrillic Letter). 1973. Tashkent: Uzbekiston SSR Fan
5. Azim Khojiev. *Fe'l* (Cyrillic Letter). 1973. Tashkent: Uzbekiston SSR Fan
6. G'ani Abdurahmonov, Shamsiddin Shukurov. *O'zbek Tilining Tarixiy Grammatikasi - Morfologiya va Sintaksis* (Cyrillic Letter). 1973. Tashkent: O'qituvchi
7. Abduazim Sodiqov, Abduzohir Abduazizov, Muhammadavaz Irisqulov. *Tilshunoslikka Kirish* (Cyrillic Letter). 1981. Tashkent: O'qituvchi
8. M. Asqarova, H. Abdurahmonov. *O'zbek Tili Grammatikasining Praktikum* (Cyrillic Letter). 1981. Tashkent: O'qituvchi
9. G'ani Abdurahmonov, Alibek Rustamov. *Qadimgi Turkiy Til* (Cyrillic Letter). 1982. Tashkent: O'qituvchi
10. Azim Khojiev. *O'zbek Tili So'z Yasalishi* (Cyrillic Letter). 1989. Tashkent: O'qituvchi
11. Abdug'ani Aliyev, Karim Nazarov. *O'zbek Tili Ma'lumotnomasi* (Cyrillic Letter). 1992. Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi
12. Abduzohir Abduazizov. *O'zbek Tili Fonologiyasi va Morfonologiyasi*. 1992 (1. edition), 2010 (2. edition) (Cyrillic Letter). Tashkent: O'qituvchi
13. A. Muxtorov, U. Sanaqlov. *O'zbek Adabiy Tili Tarixi* (Cyrillic Letter). 1995. Tashkent: O'qituvchi
14. M. M. Qurbonova. *Abdurauf Fitrat va O'zbek Tilshunosligi* (Cyrillic Letter). 1997. Tashkent: University
15. E. Begmatov, A. Mamatov. *Adabiy Norma Nazariyasi* (Cyrillic Letter). 3 vols. 1997, 1998, 1999. Tashkent: Navruz
16. Abdulhamid Nurmonov. *O'zbek Tilshunosligi Tarixi* (Cyrillic Letter). 2002. Tashkent: Uzbekistan
17. A. Po'latov, T. Mo'minova, I. Po'latova. *Dunyoviy O'zbek Tili* (Cyrillic Letter). 2003. Tashkent: O'zbekiston Milliy Universiteti Bosmaxonasi
18. Z. Xolmanova. *Tilshunoslikka Kirish* (Latin Letter). 2007. Tashkent
19. G'. Abdurahmonov, Sh. Shukurov, Q. Mahmudov. *O'zbek Tilining Tarixiy Grammar - Fonetika, Morfologiya va Sintaksis* (Latin Letter). 2008. Tashkent: O'zbekiston Faylasuflar Milliy Jamiyati Nashriyoti
20. Azim Khojiev. *O'zbek Tili Morfologiyasi, Morfemikasi va So'z Yasalishining Nazariy Masalalari* (Cyrillic Letter). 2010. Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi
21. H. A. Dadaboyev, Z. T. Xolmanova. *Turkiy Tillarning Qiyosiy-Tarixiy Grammatikasi* (Latin Letter). 2015. Tashkent: Tafakkur Bo'stoni